

Բ Մ Ա Ս

**ԿԵՂԾ ՅՈՇՎԱ ՍՏԻՒՏԻ (ՍՅՈՒՆԱԿՅԱՑ)
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

ՅՈՇՎԱՆԱՅԻՍ (ՍՅՈՒՆԱԿԱՅ)

1. ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ասորական պատմագրությունը հիմնականում իր վերելքն է ապրում VI դարի սկզբներից և նման վերելքը, կարելի է ասել շրջադարձը, պետք է բացատրել Միջագետքում տեղի ունեցած քաղաքական ու ներքին կյանքի փոփոխություններով, որոնք ասորի գործիչներին կանգնեցրել էին իրենց համար կենսական նշանակություն ունեցող այլ հարցերի առաջ: Դեռևս V դարի առաջին կեսերից, ավելի ճիշտ 431 թ. 3-րդ տիեզերական ժողովից հետո, նեստորական և հականեստորական շարժումները, և ապա 451 թ. Քաղկեդոնի ժողովն ու քաղկեդոնականության առաջացումը հակասությունները սրել էին ներկեղծական կյանքում, որոնք իրենց արտացոլումն էին գտնում պետական միջոցառումներում: Ասորիներն այդ ժամանակաշրջանում հայերի նման բաժանված էին երկու մեծ պետությունների՝ Պարսկաստանի ու Բյուզանդիայի միջև: Տարբերությունն այն էր, որ հայերը կարողանում էին իրենց կիսանկախ քաղաքական վիճակը պահել, մինչդեռ ասորիները զուրկ էին այդ իրավունքից և, բնականաբար, ինքնուրույն գիծ ունենալու հնարավորություն չունեին, և ինքնաբերաբար ընկնում էին կա՛մ պարսիկների և կա՛մ բյուզանդացիների ազդեցության ներքո: Նման հարաբերություններից տուժեց նաև ասորական եկեղեցին, որը չկարողացավ իր շուրջ հավաքել իր ժողովրդին, և չկազմակերպեց միասնական ուժերով պայքարը ընդհանուր թշնամու դեմ: Ասորական եկեղեցին հիմնականում երկուսի բաժանվեց՝ նեստորականների և ոչ նեստորականների, վերջինները ավելի ուշ կոչվեցին «Հակոբեկյաններ»: Հակոբեկյանները միաբնակներ էին ճիշտ հայերի նման, այսինքն ընդունում էին Ծվեսոսի ժողովում կյուրեղ Ալեքսանդրացու

ձևակերպած հետևյալ դավանանքը. «Մի ընտիրուն լանին՝ մարմնացելոյ»։ Եվ որովհետև այդ հարցի վրա հետագայում մանրամասն կանգ ենք առնելու, առաջով բավարարվում ենք փաստի նշումով։ Մինչև Զենոն կայսրի (457—491) թագավորութունը շատ ծանր էր ոչ նեստորական ասորիների դրությունը, որովհետև եթե նեստորականները պաշտպանություն էին գտնում Պարսկաստանում, և նեստորական եկեղեցին պաշտոնապես ճանաչվել էր Պարսկական պետության կողմից, ապա ոչ նեստորական ասորիները հալածվում էին որպես միաբնակներ՝ նաև բյուզանդական իշխանություններից։

Զենոն կայսեր թագավորության օրոք բարելավվում է վերջիններիս վիճակը, որովհետև կայսրն իր 482 թ. հենոտիկոնով ձգտում էր վերջ տալ միջեկեղեցական պայքարին, որպեսզի հնարավոր լինեք երկրի միասնությունը վերականգնել։ Անշուշտ նեստորականներին, որպես Պարսկական տիրապետության համակիրներ լի աչքով է նայում, և իր 489 թ. հրամանով կարգադրում փակել նեստորականների զաղափարախոսության գլխավոր օջախներից մեկը դարձած՝ Ծգեսիայի դպրոցը, որն ասորական մշակույթի պատմության մեջ նշանակալի դեր է կատարել։ Բյուզանդական սահմաններում ապրող նեստորականները հեռացել էին երկրից, եկել Մծբին ու վերահիմնել Մծբինի դպրոցը։ Զենոնին հաջորդած Անաստաս կայսրն էլ (491—518) նույն եկեղեցական քաղաքականությունն է շարունակում, և կայսրության մեջ ժամանակավորապես դադարեցվում են միաբնակների դեմ հարուցված հալածանքները։

Քաղաքական այս իրադարձությունների մասին խոսելիս հատուկ ուշադրություն պետք է դարձնել նաև սոցիալական շարժումների վրա, որոնք այս երկու պետությունների ներսում ապրող բազում ճնշված տարրերին ոտքի էին հանում իրենց գոյության համար պայքարելու նրանց ելույթները, ինչպես աղյուսներից հայտնի է, անհանգստացրել էին պետական գործիչներին ու վերնախավի ներկայացուցիչներին։ Անապատականությունը, մծղնեականությունն ու նրանց նման սոցիալական այլ խմբավորումներ խոշոր մտանդ էին դարձել։ Զենոնի և Անաստաս կայսեր գիշումներն ու եկեղեցու միասնությունն ասպահովելու և հեղինակությունը բարձրացնելու համար եղած միջոցառումներն այն նպատակն էին հետապնդում, որ ուժեղացնեն եկեղեցին, որովհետև ուժեղ եկեղեցին լավագույնս կարող էր պայքարել

հասարակության ներսում առաջացած ժողովրդական ոչ ցանկալի ելույթների դեմ: Այսպիսի բարդ իրավիճակի մեջ թնական էր, որ ասորի մատենագիրներն ու գործիչները քաղաքական այլատանքների փոխարեն, զարկ են տալիս ներքին, այսինքն՝ եկեղեցու դիրքերի հեղինակության ամրապնդմանն ու բարձրացմանը, և նման ձգտումը իրագործելու ամենաօրմար ձևերից մեկը սլատմագրությունն էր. որովհետև նման ելույթի միջոցով հնարավոր էլիներ պատմական երևույթներին ցանկալի բացատրություն տալ և մասսաներին իրենց հետևից առաջնորդել: Այս նույն ցանկությամբ տարված, Միջագետքի վանքերից մեկի վանահայր՝ Սարգիսը դիմում է իրեն ժամանակակից վանականներից մեկին, որ նա գրի իրենց ժամանակի պատմությունը, որպեսզի իրենցից հետո եկող սերունդներն այդ պատմությունը կարդալով «հեռու մնան մեղքերից» և «առտոն պատժի չարժանանան»¹: Ինչպես այս, և ընդհանրապես վաղ շրջանից սկսած, ամբողջ միջնադարյան պատմական երկերում հիմնականում այն միտքն է տիրապետում, որ մարդկանց ղեկավարությունների հիմքում ընկած է մեղքը: Այս և նման այլ դրամատիզմների առկայությունը: պատմական աշխատություններում, սակայն, ոչնչով չեն նսեմացնում այս երկերի բացառիկ արժեքը. և ասեաք այդ դատողություններից. դրանք անփոխարինելի գանձեր են, որոնք այս կամ այն ձևով հարստացնում են համամարդկային մշակույթի գանձարանը: Ասորական դրականությունը VI դարում հարստացել է նման մի շարք պատմական երկերի ստեղծմամբ, որոնցից նախ կիսուսենք այն ժամանակագրության մասին, որը վերագրվել է Յոշվա Ստիլիտին:

Ո՛ր աշխատության մեջ ընդգրկված ասորի պատմիչներից միայն Մշիխա Զեխան է, որ նեստորական է. իսկ մյուս երեք սլատմիչները միարնակ եկեղեցուն էին պատկանում: VI դարում տիրող քաղաքական պայմաններում եկեղեցական վեճերի բնույթը

¹ «Ժամանակագրությունը», § 1:

² Այս բնագիրը առաջին անգամ հրատարակել է բնագրի ֆրանսերեն թարգմանությամբ հանդերձ Պոլ Մարտենը, ապա այն բնագրական ճշտումներով ու անդերևն թարգմանությամբ լույս է տեսել անգլիացի հայտնի ասորագետ Ույաթի կողմից: Բնագրի ռուսերեն թարգմանությունը որոշ կրճատումներով և ուսումնասիրությամբ լույս է ընծայել Նինա Վիկտորովնա Շիշովան: Տե՛ս Paul Martin, Chronique de Josue Le Stylite, Leipzig, 1876: W. Wright, The Chronicle of Josua the Stylite, Cambridge, 1882: Н. Пугачевская, Месопотамия на рубеже V—VI вв., М.—Л., 1940.

փոխվել էր և եթե նախկինում ասորի միաբնականները Բյուզանդիայի հալածանքին էին ենթակա, ապա Զենոնի հենոտիկոնից հետո ստեղծված բարդ իրադրության մեջ, ասորի միաբնականները մնալով նորից իրենց դավանաբանական դիրքերում, ձգտում էին կալսության կյանքի ներքին ոլորտները ներթափանցել:

Նման պայմաններում է, որ զարգացավ ասորի պատմագրությունը VI դարում, որի միաբնակ ներկայացուցիչներից երեքին ընգգրկել ենք այս աշխատության մեջ:

2. ԿԵՂԾ ՅՈՇՎԱ ՍՏԻԼԻՏԻ (ՍՅՈՒՆԱԿՅԱՑԻ) «ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆ» ՈՒ ՆՐԱ ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՀԱՐՑԸ

Ալթմ Յոշվա Ստիլիտի անվամբ ծանոթ ժամանակագրությունը միջին դարերում համարվում էր կորած, և դրա համար հետագա պատմիչները և հատկապես երկու խոշոր ասորի պատմիչներ՝ Միքայել Ասորին և Բար էբրայուսը իրենց պատմությունը շարադրելիս, համապատասխան ժամանակի համար օգտվել են ոչ թե այս «Ժամանակագրությունից» այլ Զաքարիա Միտիլինացու գրքից³:

Այս գործի գոյությունը առաջին անգամ մատնանշել է XVIII դարի խոշոր ասորագետ Ասեմանին և ցույց տվել, որ VIII դարի ասորի մատենագիրներից՝ Դիոնիսիոս Տելլ-Մահրացուն վերագրված հավաքածուի 3-րդ բաժինը այս «Ժամանակագրությունից» է կազմված և լուսանցքում գրչի կողմից ավելացրած Յոշվա Ստիլիտի անվան վրա հենվելով եզրակացրել է, որ այս «Ժամանակագրության» հեղինակը Յոշվա Ստիլիտն է⁴:

Դրանից հետո XIX դարում, ֆրանսիացի ասորագետ՝ Պոլ Մարտենը Ասեմանի տվյալների վրա հիմնվելով, Յոշվա Ստիլիտի անունով հրատարակում է այս «Ժամանակագրության» ասորերեն բնագիրն ու ֆրանսերեն թարգմանությունը: Նրա օրինակին հետևելով անգլիացի գիտնական Ռայտը նույնպես Յոշվա Ստիլիտի անունով հրատարակում է ասորերեն բնագիրը

³ Н. Пузылевская, Месопотамия на рубеже, стр. 10.

⁴ J. Assemani, Bib. Orientalis, Vatican, 1719—1725, t. 1, pp 260—283. 260—283 Ձեռագիրը IX դարից է. այն պատկանել է Նիտրիական անապատում եղած ասորական վանքին: Ասեմանին Վատիկանի «Արևելյան ձեռագրերի ցուցակում» գրում է, որ այս ձեռագիրն այն խմբի մեջ է եղել, որը 932 թ. Տագրիտ վանքի վանահայր՝ Մովսես Մծրնացին բերեց ու կազմեց մեզ հայտնի Տագրիտի գրադարանը: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս // Н. Пузылевская, Месопотамия на рубеже, стр. 10.

որոշ ճշտումներով ու նրան կցում բնագրի անգլերեն թարգմանությունը:

Սակայն եվրոպացի բանասեր՝ Նոն, Դիոնիսիոս Տելլ-Մահրացուն վերագրված վերոհիշյալ հավաքածուն մանրակրկիտ ուսումնասիրելուց հետո, եկել է այն եզրակացության, որ վերոհիշյալ հավաքածուի 3-րդ բաժնի այսինքն՝ «Ժամանակագրության» հեղինակը չի կարող Յոշվա Ստիլիտը լինել, և ցույց է տվել, որ Յոշվա Ստիլիտը ոչ թե «Ժամանակագրության» հեղինակն է, այլ հավաքածուն կազմողը, իսկ «Ժամանակագրություն» համար ասում է, որ հեղինակը սնծանոթ է կամ Անանուն⁵: Ի՞նչ հիմնական փաստերից մեկն այն է, որ վերոհիշյալ Տելլ-Մահրացուն վերագրված հավաքածուի ընդօրինակող գրիչ՝ Եղիշեն, որ Ամիգ քաղաքի մոտակայքում գտնվող հայտնի Զուբունին վանքի միաբաններից էր, հիշատակում է նույն մենաստանի վանական Յոշվա Ստիլիտին, և հայտնում, որ Յոշվան գրել է Միջադեպում տեղի ունեցած թշվառությունների ժամանակագրությունը և պարսիկ արքայի՝ կատարած ավերածությունների մասին⁶:

Մինչդեռ «Ժամանակագրության» մեջ եղած ինքնակենսագրական փաստերից երևում է, որ հեղինակը Եգեսիացի է, ապրել է Եգեսիայում ու գասավանգել քաղաքի դպրոցներից մեկում⁷: Իսկապես նա Եգեսիային նվիրած իր բազում էջերում այնպիսի սրտացավությամբ ու անմիջական զգացմունքով է գրում, որ միայն քաղաքին շատ հարազատ անձնավորությունը կարող էր այդպիսի ամուր կապ զգալ իր և Եգեսիայի միջև:

Նոն իր պրպտումները շարունակելով, գտնում է, որ այս ժամանակագրությունը մտել է նաև VI դարի խոշոր գործիչներից ու ասորի մատենագիրներից՝ Հովհան Եփեսացու Եկեղեցական պատմության մեջ: Հայտնի է, որ այս պատմիչից մեզ է հասել երեք բաժնից կազմված մի «Եկեղեցական պատմություն», որի ամեն մի բաժինը բաղկացած էր վեց գրքերից. առաջին երկու բաժինները սկսում էին Հուլիոս Կեսարից ու հասնում մինչև Հուստինիանոս Բ կայսեր թագավորության 7-րդ տարվա պատմությունը, այսինքն մինչև մեր թվականության 572 թ.: Հովհան

⁵ F. Nau, Etude sur les parties inédites de la chronique ecclésiastique attribuée à Denys de Tellmahre, „Revue de l'Orient chrétienne“, t. II, 1897, p. 47.

⁶ W. Wright, The Chronicle of Joshua, p. IX: Ed. P. Martin, p. 18.

⁷ F. Nau, Analyse des parties inédites, Paris, 1918, p. 12.

Եփեսացու «Եկեղեցական պատմության» առաջին բաժինն ամբողջությամբ կորել է և մեզ չի հասել, իսկ երկրորդից, կարևոր մասեր պահպանվել են Բրիտանական թանգարանի VII—IX դարերի ձեռագրերից երկուսում⁸։ Այս կարևոր մասերը հրատարակել է Լանդը⁹։ Ինչպես հայտնի է Դիոնիսիոս Տելլ-Մահրացու անունով մեզ հասած Պատմության մեջ հեղինակը վկայում է, որ իր աշխատության 3-րդ բաժինը շարադրել է Հովհան Եփեսացու «Եկեղեցական պատմության» 2-րդ բաժնի հետևությամբ։ Նոն ուսումնասիրել է Տելլ-Մահրացու համապատասխան բաժինը Լանդի հրատարակած մասերի հետ և ցույց տվել, որ իսկապես առաջինը քառացի արտագրել է Հովհան Եփեսացու «Եկեղեցական պատմության» երկրորդ բաժնից¹⁰։ Այսպես, ֆրանսիացի բանասերն ու պատմաբանը իր պրպտումները եզրափակել է ասելով, որ «Ժամանակագրության» հեղինակը մեզ անծանոթ է և Յոշվա Ստիլիտը չէր կարող այդ երկի հեղինակը լինել»։

Համարյա նույն կարծիքին են Բաումշտարկն ու Շաբոն, որոնք ևս գտնում են, որ «Ժամանակագրությունը» սխալմամբ վերագրվել է Յոշվա Ստիլիտին և թե հեղինակը մեզ անծանոթ է¹¹։

Սովետական պատմաբան Նինա Պիգուլևսկայան նույնպես կանգ է առնում այս հարցի վրա և գտնում, որ Նոյիի այդ եզրակացություններից քննադատությունը ոչինչ չի կորցնի եթե մենք «Ժամանակագրության» հեղինակին անվանենք «Կեղծ Յոշվա Ստիլիտ»¹²։

Դժբախտաբար ասորական գրականության մեջ այլ տեղեկություններ չեն պահպանվել Յոշվա Ստիլիտի և կամ «Ժամանակագրության» իսկական հեղինակի մասին։ Տարօրինակ է, նույն շրջանի պատմության մասին գրած, նրանից հետո ապրած՝ Պաքարիա Հոետորի, և ավելի զարմանալի, նույն դարաշրջանի հայտնի պատմիչներից՝ Հովհան Եփեսացու լռությունը որ ինչպես գիտենք իր «Եկեղեցական պատմության» մեջ ընդգրկել էր մեզ հայտնի «Ժամանակագրությունը» ամբողջությամբ։

Այսպես, երբ ի մի ենք բերում բոլոր տվյալներն ու այդ կապակցությամբ արտահայտված կարծիքները, տեսնում ենք,

⁸ Add. 14647, 688 թ. ձեռագիր և Add. 14650, 875 թ. ձեռագիր։

⁹ Land, *Anecdota Syriaca*, pp. 385—391.

¹⁰ F. Nau, *Analyse der parties inedites*, p. 33.

¹¹ Baumstark, *Geschichte der Syrischen Literatur*, Bonn, 1922, p. 146; J. B. Chabot, *Littérature syriaque*, Paris, 1934, pp. 67—68.

¹² Н. Пузылевская, *Месопотамия на рубеже*, стр. 12.

որ «Ժամանակագրության» հեղինակի հարցը փաստորեն պիտի համարել չլուծված, և իրադրությունը չի փոխվի, եթե նույնիսկ պայմանականորեն ընդունենք, որ «Ժամանակագրության» հեղինակը Յոշվա Ստիլիտ անունով մի վանական է: Հեղինակը մինչև V դարի վերջերը ապրել է Ամիդ քաղաքի մոտակայքում գտնվող Զուքինին վանքում և ապա VI դարի սկզբներից տեղափոխվել է Եդեսիա, և Եդեսիայի պաշարման ժամանակ եղել է քաղաքում, և որպես ականատես պատերազմական գործողություններին ու քստմենցիոցիչ ու սարսափելի տեսարանների, գրի է առել դրանք: Նրա այս գիրքը կարգալիս տեսնում ու զգում ենք, որ այն գրվել է դեպքերի անմիջական ազդեցության ներքո, և ի պատիվ նրան պիտի խոստովանել, որ նա իր դատողությունների ու իրադարձությունների նկարագրության մեջ մնացել է դեպքերն իրենց բնական շրջանակներում ընկալելու ճիշտ դիրքերում: Նա աշխատել է հնարավորին չափ լինել ճշմարտապատում, և այդ է պատճառը, որ սույն աշխատությունն այդ ժամանակաշրջանի պատմության լավագույն աղբյուրն է:

Մեզ հայտնի չէ, թե հեղինակը ինչպիսի՞ կրթություն էր ստացել, սակայն «Ժամանակագրության» մեջ երբ նա պատմում է Նիկոպոլսի երկրաշարժի մասին, նշում է, որ այդ երկրաշարժին զոհ են գնացել նաև իրենց դպրոցից որոշ եղբայրներ¹³: Ճիշտ է, դպրոցի անունը չի հիշատակված, բայց պատճառը հասկանալի է, որովհետև այն շատ հայտնի Եդեսիայի դպրոցի մասին է. գիտենք, որ 363 թ. հետո, երբ պարսկա-բյուզանդական դաշինքի համաձայն Մծբինը միացվեց պարսկական տիրապետության, ասորի շատ գործիչներ ու մատենագիրներ հեռացան Մծբինից ու եկան հաստատվեցին բյուզանդական սահմաններում գտնվող Եդեսիա քաղաքում, և այստեղ էլ՝ IV դարի ասորական գրականության խոշորագույն դեմքերից՝ Եփրեմ Ասորու գլխավորությամբ հիմնեցին Եդեսիայի նշանավոր դպրոցը, որը հայտնի է նաև «Պարսկական դպրոց» անունով:

Այսպես, հիմնադրման օրից մինչև 489 թ. այդ դպրոցը դարձել էր բյուզանդական և պարսկական պետության մեջ ապրող ասորի քրիստոնյաների լուսավորության այն օջախը, որտեղ տարբեր երկրներից եկած երիտասարդները կատարելագործում են իրենց ուսումը: Ինչպես ասացինք, միայն 489 թ. Զենոն կայսրի հրամանով այն փակվեց, և կայսրը այդ միջոցառման էր

¹³ 3. Ստիլիտ, Ժամանակագրություն, § 34:

դիմել, որովհետև դպրոցը դարձել էր նեստորական եկեղեցու հիմնական կենտրոններից մեկը, իսկ նեստորական եկեղեցին մեկն էր, որ այդ ժամանակ ճանաչվել էր պարսկական պետության կողմից, և որոնք արդեն Պարսկաստանի սահմանամերձ այդ շրջաններում ծավալած իրենց հակաբյուզանդական գործունեության մեջ, անհանգստացնում էին Բյուզանդիայի կայսրին, և նա նման միջոցառումներով ուղղում էր կանխել այդ վտանգը:

Եթե Զենոն կայսրը մի կողմից հականեստորական նման միջոցառումների էր դիմում, ապա մյուս կողմից աշխատում էր քրիստոնեական եկեղեցիների ներսում սկսված շատ ուժեղ քաղկեդոնական և հակաքաղկեդոնական, այսինքն միաբնակության և երկաբնակության վեճերին վերջ տալ, որովհետև նման կրոնական երկպառակությունները խախտել էին երկրի միասնությունը և աղգում էին կայսրության քաղաքական գործունեության վրա: Նրա 482 թ. «Հենոտիկոնը» փաստորեն գրված էր մի կողմից վերջ տալու համար մինչև այդ կայսրության մեջ հարուցված հալածանքներին և մյուս կողմից հաշտության եզր որոնել, սիրաշահել միաբնակներին: Առիթից օգտվում են նաև Եղեսիայի միաբնակ ասորիները, աշխուժացնում են իրենց գործունեությունը և դպրոցի աշխատանքները վերցնում իրենց ձեռքը: Անկասկած «Ժամանակագրության» հեղինակը Եղեսիայի միաբնակ եկեղեցականներից էր:

3. ՊԱՏՄԻՉԻ ԱՇԽԱՐՀԱՅԱՅՔԸ

Միջին դարերում մատենագրության մեջ հիմնականում զբաղվում էին եկեղեցականները, և այդ պատճառով էլ մատենագրական աշխատություններում կրոնական հասկացողություններն ու դատողությունները հաճախ, իրենց կնիքն են դրել: «Ժամանակագրության» հեղինակը այդ տեսակետից շատ եկեղեցական պատմիչներից ու գրողներից բարձր է կանգնած: Ճիշտ է, նա չի խուսափել իր ժամանակի համար բնորոշ երևույթներից, բայց պիտի խոստովանվել, որ նա հրաշքներն իսկ նկարագրելիս փորձել է չընկնել շափաղանցությունների մեջ և աշխատել է դրանք ևս ինչ որ շափով հիմնավորել, կապելով քաղաքական իրադարձությունների հետ: «Ժամանակագրության» հեղինակի մոտ տիրապետող հասկացողությունը հիմնականում հետևյալն է. «մարդիկ իրենց շար գործերի և մեղքերի համար աստծու կողմից

պատժվում են տարբեր տեսակի պատուհասներով ու դժբախտություններով, անշուշտ աստված այդ պատիժներով ուղում է մարդկանց ուղղել, որպեսզի նրանք գտնեն փրկության ճանապարհը»։ Այս է հիմնական այն մեկնակետը, որով բացատրվում էին աշխարհում գոյություն ունեցող անարդարություններն ու շարիքները։ Բարեբախտաբար «Ժամանակագրության» հեղինակը այս աշխարհայեցողությունը իրեն նպատակ չի դարձրել և փորձել է պատմական իրադարձությունների խորքը թափանցել ու կյանքը առաջ շարժող որոշ օրինաչափությունների հիմքը որոնել, և տեսնել թե ինչպես աստված քրիստոնյաներին, անզգամ պարսիկների միջոցով արդարացի է պատժում, բայց ինչու՞ օրինակ նույն այդ «անզգամ» «չար» պարսիկներին նրանց շարությունների համար չի պատժում։ Թեև որպես եկեղեցական ինչ որ բացատրություն փորձում է տալ, բայց զգացվում է, որ նա այդ անում է խուսափելու համար հեռուն տանող իր այս դատողություններից։

«Ժամանակագրության» հեղինակի աշխարհայացքային այս ըմբռնումների մասին խոսելիս, պիտի նշել այն կարևոր գիծը, որով նա առաջնորդվել է. նա հասկանում է, որ պատմություն գրելիս, պատմիչը չպետք է դիմացինին ազդելու նպատակով այն աղավաղի վշտալի ու ազդու բառերով, այլ պետք է լինի ճշմարտացի ու ճշմարտապատում։ Այսպես, Սարգիս վանահայրը, որը նրան նամակով դիմել էր այս պատմությունը գրելու, պահանջել էր, որ այն գրելիս նա ցավալի ու վշտալի բառերով ազդեցիկ դարձնի։ Նրա այս առաջարկին պատասխանել է հետևյալ ձևով. «Իմացի՛ր, որ այլ է ազդու դրել և այլ է ճշմարտացին, որովհետև բնական պերճախոսությամբ օժտված անձը եթե ուղում է, կարող է ցավալի ու վշտալի պատմություններ գրել։ Բայց ես խոսքի մեջ սովորական մարդ եմ և կգրեմ այն ամենը, որը մեզ մոտ ապրող բոլոր մարդիկ կարող են վկայել, թե դրանք ճշմարտացի են»¹⁴։ Աշխարհայացքային կարևոր նշանակություն ունի նաև այն, որ պատմիչը դավանանքով միաբնակ է, թեև իր աշխատության մեջ ոչ մի բացահայտ ակնարկ չկա այդ մասին, և այն անձնավորություններին որոնց նա հիշատակում է կամ որոնց հետ առնչվում է, միաբնակներ են։ Այդ կետի վրա ուշադրություն ենք դարձնում, որովհետև ասորի միաբնակ-

¹⁴ 3. Ստիլիա, Ժամանակագրություն, § 4։

ների քաղաքական կողմնորոշումը, ինչպես նշել ենք, այլ էր, մանավանդ Զենոն և Անաստաս կայսրերի օրոք:

Այս բնագիրը ուսումնասիրողներից ոմանք նույնիսկ գտնում են, որ նա «չափավոր» միաբնականներից է¹⁵: Անկասկած պատմիչի լռությունը Քաղկեդոնի և քաղկեդոնականության և ապա նեստորականության մասին, նրանց նման Լզրակացության են բերել. սակայն նրա այդ լռությունը հավանաբար հետևանք էր այն քաղաքական իրադրությանը որի մեջ գտնվում էր ժողովուրդը: Այդ դժբախտությունների ու ծանր վիճակի մասին գրելիս, հեղինակը կարծես նախընտրում է լռել դավանաբանական հարցերի կամ վեճերի մասին: Եթե «Ժամանակագրության» հեղինակը «չափավորներից» լիներ, ապա նա պետք է սիրով «ողջուներ Զենոն կայսրի (477—491) գահակալությունը և բարյացակամ լիներ նրա նկատմամբ, մինչդեռ նա Զենոնին ներկայացնում է որպես չարամիտ, նենգ ու վրիժառու¹⁶: Եվ ընդհանրապես «չափավոր» միաբնակ հասկացողությունը մեզ թվում է, որ վերացական հասկացողություն է: Այդ մասին կիսովի հետագա էջերում, երբ կանգ առնենք միաբնակության հարցերի վրա:

Ճիշտ է, պարսկա-բյուզանդական պատերազմները նկարագրելիս նրա համակրանքը Բյուզանդիայի կողմն է, բայց այդ կարծես թե նրա մոտ ավելի շատ քաղաքացիական պարտականություն է, և անհրաժեշտ դեպքերում նա չի թաքցնում իր դատողություններն ու տեղին հարվածում է նաև բյուզանդացիներին իրենց անարդարացի արարմունքների համար: Հատկապես նման հարվածի է արժանանում բյուզանդական «փրկարար» բանակը, որն իր գործողություններով ու վարմունքով ոչնչով չէր տարբերվում պարսկական թշնամի զորքից. այդ առթիվ նա գրում է. «Նրանք որոնք մեզ որպես փրկարարներ օգնության եկան, մեզ այնպիսի կոլոպտեցին, ինչպես մեռ թշնամիները (ընգգծումը մերն է): Շատ խեղճ մարդկանց հանեցին անկողիներից ու տեղը իրենք քնեցին, մինչ անկողիների տերերը նույնիսկ ցուրտ եղենակին զետնին պառկեցին. ոմանց իրենց սեփական տներից ստիպեցին ու դուրս հանեցին, և փոխարենը իրենք բնակվեցին դրանց մեջ. ոմանց ոչխարներին, որպես պատերազմական ավար, բռնի տարան, ոմանց շորերը վրայից հանեցին ու տարան, ոմանց

¹⁵ Gelzer, Josua Stilites und die damaligen Kirchlichen Parteien des Ostens, „Byzantinische Zeitschrift“, B. I, 1892, p. 47.

¹⁶ 3. Խալիվա, Ժամանակագրություն, § 10:

էլ ոչինչ բանի համար անգթորեն ծեծեցին»³⁷։ Այս մի քանի տողերն իրենց մեջ խտացնում են այն ամբողջ վերաբերմունքը, որը ժողովուրդը տածում էր դեպի բյուզանդացիները։ Պատմիչի այս խոսքերում արտացոլվում է այն փաստը, որ պատերազմական այս գործողությունների ժամանակ միշտ տուժողը տեղական ժողովուրդն էր, որի հողի վրա երկու մեծ պետությունները արյուն ու ավերածություն էին սփռում։

Ինչպես այս, այնպես էլ նման բաղում հատվածներ, վկայում են այն մասին, որ պատմիչը շնայած իր համակրանքին դեպի բյուզանդական կարգերը, բայց և այնպես իր հոգու խորքում նա հայրենասեր է ու դեպքերը նկարագրում է իր ժողովրդի շահերի տեսանկյունից։ Կարողացել է փաստերը ներկայացնել այնպես, ինչպես որ կան, մի առավելություն, որը չէին կարող ունենալ ոչ բյուզանդացի և ոչ էլ պարսիկ պատմիչները։ Անշուշտ սա պատահականություն չէ, այլ այն բխում է նրա աշխարհայացքային ըմբռնումներից։ Այգ դիրքորոշումը նա դրսևորել է իր աշխատության մեջ և ցույց տվել, թե ինչպես տեղական վերնախավը, այսինքն ասորի մեծամեծներն ու պաշտոնյաները իրենց անձնական շահերի մղումով համագործակցում են բյուզանդացիների, պարսիկների հետ, երբ նրանցից որևէ մեկը հերթականությամբ իր գերիշխանությունն է հաստատում ասորական քաղաքների կամ դավառների վրա, և նման դեպքերում իրենք ևս մասնակցում են հասարակ մարդկանց կեղեքումին։ Ծիշտ է, այս եզրահանգումները նրա մոտ որոշակի չեն արտացոլվել, բայց նրա նշած փաստերն այդ միտքն են արտահայտում։

4. «ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ» ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

«Ժամանակագրության» հեղինակն իր աղբյուրների մասին հետևյալն է գրում. «Ալեքսանդրի 806 թ. (494—495 թթ)։ Ո՛վ մեր հայր, քեզ բավարար չափով հայտնեցի թե ինչ պատճառով և ինչպես սկսեց պատերազմը։ Ծիշտ է, այս պատմությունները համառոտ գրեցի խուսափելու համար երկարաբանությունից։ Դրանից մի մասը ես գտա հին գրքերում, մի այլ մասը իմացել եմ այն մարդկանցից, որոնք երկու միապետների մոտ դեսպան

³⁶ 3. Ստիլիս, Ժամանակագրություն, § 86։

են եղել. մի մասն էլ իմացել եմ այն անձնավորություններից, որոնք ականատես են եղել այս իրադարձություններին»¹⁸:

Այսպես, հեղինակը իր աղբյուրները երեք խմբի է բաժանում, և որովհետև դեսպանների պատմածների ու ականատեսի հուշերի ակունքների մասին խոսել ավելորդ կլիներ, ապա մնում է կանգ առնել «Հին գրքերի» վրա: Նա դժբախտաբար ոչ մի տեղեկություն չի տալիս, այսպես կոչված, այդ «Հին գրքերի» վերաբերյալ, և այդ պատճառով ն. Պիգուլևսկայան աշխատության մեջ փորձել է բյուզանդական ու ասորական աղբյուրների համեմատությամբ ու ուսումնասիրությամբ, գտնել թե ի՞նչ «Հին գրքեր» էին դրանք.

Նա եկել է այն եզրակացության, որ Պերոզից և Ջենոնից մինչև Կավատի ու Անաստասի թագավորությունն, հատկապես Ջենոնի դեմ Իլլուսի բարձրացրած ապստամբության պատմությունը շարագրելիս, հիմնականում նա օգտվել է բյուզանդական մի աղբյուրից կամ պատմությունից, որը մեզ չի հասել¹⁹: Բյուզանդացի պատմիչները հիշատակում են մի այդպիսի դիրք, որը և նրանց համար էլ աղբյուր է ծառայել այդ ժամանակաշրջանի մասին գրելիս, դա Եվստաթիոս Ապամայեցու Պատմության գիրքն է: Եվստաթիոսը, որ օգտվել էր նրա գրքից, գրում է, որ Եվստաթիոսի Պատմությունը երկու բաժնից էր բաղկացած, առաջին բաժինը,—ասում է նա—, վերջանում էր Տրոյայի կործանումով, իսկ երկրորդ բաժինը հասնում էր մինչև Անաստաս կայսեր թագավորության 12-րդ տարին²⁰:

Եվստաթիոսի գրքից օգտվել են Հովհան Մալալան, Թեոփանեսը և Պրոկոպիոս Կեսարացին²¹: Դժբախտաբար Եվստաթիոսի այդ աշխատությունը մեզ չի հասել. այդ պատճառով ն. Պիգուլևսկայան վերոհիշյալ աղբյուրները համեմատում է «Ժամանակագրության» հետ և գալիս այն եզրակացության, որ Յոշվան ծանոթ էր և կամ իր ձեռքի տակ ունեցել էր Եվստաթիոսի աշխատանքը, սակայն իր այս գիրքը շարադրելիս ձեռքի տակ եղել են այլ նյութեր, որոնք հիմնականում ասորական շրջապատից էին բխում,

¹⁸ Յ. Սալիլտ. Ժամանակագրություն, § 25:

¹⁹ Н. Пузылевская, Месопотамия, стр. 18.

²⁰ Evagrius, The ecclesiastical History, I, 1, ed. Bidez and Parmantier, London, 1898, V, 24, p. 219.

²¹ Joannes Malalas, Chronographia ex recensione L. Dindorffii, Bonnae, 1831, 16: Theophrastis, Chronographia recensuit, C. de Boor, vol. I, Lipsiae, 1883: Պրոկոպիոս Կեսարացի, Թարգմ. Հ. Բարթիկյան, Երևան, 1967:

և որպես նորություններ, բարձրացնում «ժամանակագրության» արժեքը²²։ Միևնույն ժամանակ պիտի նշել որ այդ նորությունները «ժամանակագրության» մեջ վերցված են բանավոր խոսքերից ու գեասյանների պատմածից։ Ն. Պիգուլևսկայան մանրամասն գրել է այս հարցերի շուրջ, ուստի մենք կանգ ենք առնելու հարցի ավելողմի վրա։ Միայն վերջացնելուց առաջ, վերստին հիշեցնում ենք, որ «ժամանակագրության» հեղինակը օգտվել է Եվստաթիոսից, և ինչպես ասել ենք, գրել էր մինչև Անաստաս կայսեր թագավորության 12-րդ տարին, այսինքն ներառյալ Կավատի Թեոֆուլիոս, Ամիդ և Միջագետքի այլ քաղաքների վրա կատարած արշավանքների պատմությունը, մինչև 503 թ., իսկ այդ ժամանակ գեոխաղաղության գաշինք չէր կնքված Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև և բյուզանդացիները չէին սկսել սահմանի վրա Մծբինից ոչ հեռու Դարա քաղաքի հիմնադրումը։ Վերջինիս մասին տեղեկություններ կան Թեոփանեսի, Մալալայի, Եվագրիոսի մոտ, որոնց ընդհանուր աղբյուրը պետք է համարել այս անգամ ոչ թե Եվստաթիոսին, այլ Պրոկոպիոս Կեսարացուն²³։

Արդ, Պարսկաստանի, Հայաստանի և հեփթաղների մասին իր տեղեկություններն ու նյութը որտե՞ղից կարող էր վերցրած լինել «ժամանակագրության» հեղինակը։ Պարսկաստանի այդ ժամանակվա քաղաքական պատմությունը գրել են նաև նրանից հետո Ջաբարիա Միտիլինացին²⁴ և Թաբարին, իսկ վերջինս, ինչպես հայտնի է, օգտագործել է պարսկական աղբյուրներ²⁵։ Ընդհանուր գծերով այս երեք աղբյուրների հաղորդածները համընկնում են։ Պրոկոպիոս Կեսարացու հաղորդած վկայություններն էլ այդ ժամանակաշրջանի մասին, այսինքն Պերոդի ժամանակի պատմության վերաբերյալ, ընդհանուր շատ բան ունեն ասորական աղբյուրների հաղորդածի հետ։ Ն. Պիգուլևսկայան գտնում է, որ այդ տեղեկությունների աղբյուր եղած կլինեն այն անձնավորությունները, որոնք Բյուզանդիայից գնում էին Պարսկաստան պետական գործերով ու վերադառնում։ Այսպես, Ջաբարիա Միտիլինացին պատմում է, որ բյուզանդական պետության հպատակներից՝ Եվսեբիոսը զինվորական ներկայացուցչի պաշտոնով գտնվում էր Պերոզի արքունիքում. մի այլ բյուզանդիացի՝ Եվստաթիոս Ապամայեցի

²² Н. Пигулевская, Месопотамия, стр. 20.

²³ Նույն տեղում։

²⁴ Հաջորդ բաժնում մանրամասն գրել ենք այս հեղինակի մասին։

²⁵ Tabari-Noelcke, Geschichte der Perser und Araber, Leiden, 1879, pp. 117—132.

վաճառականը, հեփթաղների գլխավոր խորհրդականն էր: Նույն Եվստաթիոսի գրած պատմությունից օգտվում էր նաև «Ժամանակագրության» հեղինակը. ուրեմն կարելի է ենթադրել, որ պարսկական, հայկական և հեփթաղների մասին եղած տեղեկությունների ակունքը եղած լինի նույն Եվստաթիոսը²⁶: Անշուշտ, ինչպես մի անգամ էլ նշել ենք, նա չի բավարարվել միայն իր այս աղբյուրով, և ունեցել է այլ գրավոր աղբյուրներ, ինչպես օրինակ՝ Հակոբ Սարուգացու կամ Սրճեցու «Արևելյան նահանգներին» գրած նամակը և այլն: Բացի այդ, ինչպես գրել ենք, քաղաքական գործիչներից ու բաղում հեղինակավոր անձնավորություններից հետաքրքրական տեղեկություններ էր քաղել: Սրանց շարքին պետք է դասել նաև առևտրականներին, որոնք այն ժամանակ իրենց ճանապարհորդությունների շնորհիվ իմանում էին տեղի նորությունները, երբեմն պատահամբ և երբեմն հատուկ հանձնարարությամբ ու հաղորդում համապատասխան մարմիններին ու անձնավորություններին: Հայտնի է, որ Մծբինը այն սահմանային քաղաքն էր, որտեղ Բյուզանդիայից ու պարսկական տիրապետությունից եկած առևտրականները հանդիպում էին ու ապրանքների փոխանակություն կատարում: Նման հանգիստումների ու քաղաքում ապրող ծանոթների միջոցով իմացվում էին «նորությունները»: Հայտնի է, Եդեսիան ինչպիսի մեծ դեր էր կատարում Արևելքի ու Արևմուտքի միջև կատարվող միջազգային առևտրի ճանապարհին: Մծբինից ոչ շատ հեռու գտնվող՝ Եդեսիայի և Եդեսիայում ապրող մարդկանց համար շատ ավելի լայն հնարավորություններ կային սահմանից այն կողմում տեղի ունեցածը իմանալու համար: Ուստի «Ժամանակագրության» հեղինակը իր այս աշխատությունը շարադրելիս օգտվել է նաև առևտրական կարավանների ուղիներով բերված նորություններից, մանավանդ որ ապրանքների ու առևտրի մասին նա բաղում տեղեկություններ արձանագրել է իր գործում:

«Ժամանակագրության» հեղինակը ինքնուրույն է Եդեսիայի մասին գրելիս, և պիտի ասել, ճիշտ է, գրքի վերնագիրն է Միջագետքին հասած դժբախտությունների պատմություն, սակայն գրքի մեծ մասը նվիրված է Եդեսիային: Ինչպես գիտենք, դեռ հռոմայեցիների օրոք էր, որ Միջագետքը երկուսի էր բաժանված Հյուսիսային Միջագետք՝ Ամիդ կենտրոնով և հարավային՝ Օսրոյեն, Եդեսիա կենտրոնով: Վարչական այդ նույն բաժանումը

²⁶ Н. Пигулевская, Месопотамия, стр. 25:

շարունակվել է մինչև VI դարը: Օսրոյենում հիմնական բնակչությունը ասորիներն էին, թեև այնտեղ ապրում էին նաև արաբներ, պարսիկներ, հայեր և խոսակցական լեզուն նույնպես ասորերենն էր: Քաղաքը, ինչպես «Ժամանակագրության» մեջ էլ մանրամասն գրել է, ղեկավարում էր կայսրից նշանակված հեգեմոնը կամ ինչպես ասորիներն այն անվանել են՝ «դատավորը»: Դատավորի ձեռքում էր կենտրոնացած մաքսերի գանձումը, հարկերի հավաքումն ու մայրաքաղաք (Կոստանդնուպոլիս) ուղարկելը, վարչական ու դատական գործերը, ոստիկանությունը, մի խոսքով «Դատավորը» Բյուզանդիայի լիազոր-ներկայացուցիչն էր, և Եղեսիայում նստած ղեկավարում էր Միջագետքի վարչական գործերը:

5. «ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆ» ՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԴԵՊՔԵՐԸ

V դարում հայ մատենագրությունը բացառիկ կերպով հարուստ էր պատմագրությամբ, սակայն այս դարաշրջանին հաջորդող VI դարը նախորդի հակապատկերն է, և դժբախտաբար, այդ ժամանակից հայկական պատմական դրքեր մեզ չեն հասել: Հայ պատմագրության մեջ նման ամլությունը պիտի բացատրել քաղաքական այն խոշոր իրադարձություններով, որոնք Հայաստանը մի քանի տասնամյակներ շարունակ պատերազմական գործողությունների թատերաբեմ դարձրին. բացի այդ, եկեղեցիների միջև սկսված սուր վեճերն ու հակասությունները, և երկու մեծ պետությունների կողմից կազմակերպված հաճախակի կրոնական հալածանքները քայքայում էին ժողովրդի կյանքն ու տնտեսությունը ու հայ գործիչների միտքը հիմնականում կենտրոնացնում այլ հարցերի շուրջ:

V դարի պատմիչներից Ղազար Փարպեցին, որ իր Հայոց պատմությունը սկսել է Հայաստանի բաժանումից և հասցրել Վահան Մամիկոնյանի մարզպանության սկիզբը, այսինքն մինչև 485 թ. իր աշխատության մեջ բազում էջեր է նվիրել պարսից արքայից արքա՝ Պերոզի ու հայերի և Պերոզի ու հեփթաղների միջև տեղի ունեցած փոխհարաբերություններին ու պատերազմական գործողություններին: Ղազար Փարպեցին այս ժամանակի քաղաքական եղելությունները նկարագրելիս, թեև ընդհանուր գծերով նմանություն ունի ասորական ու բյուզանդական աղբյուր-

ների հետ, բայց նկատվում է, որ նա իր ձեռքի տակ ունեցել է ավելի լայն տեղեկություններ, ինչպես հայ-սլաւական, այնպես էլ պարսիկների ու հեփթաղների միջև տեղի ունեցած ղեսլքերի մասին: Ղաղար Փարպեցին, որը Վահան Մամիկոնյանին մոտիկ կանգնած անձնավորություն էր, և նրա թելադրանքով էլ գրում էր իր այս Հայոց պատմությունը, ընականաբար հնարավորություն ուներ ոչ միայն պաշտոնական անձերի հետ շփվելու ու նրանցից նորություններ իմանալու, այլև, հավանաբար, Վահանն իրեն տրամադրած կլիներ նաև Հայաստանի մարդպանի ղիվանատանը պահվող փաստաթղթերը: Ըստ նրան, Պերոզի հեփթաղներից պարտվելու ու սպանվելու մասին տեղեկությունները իմանում ենք այդ պատերազմական գործողություններին մասնակցած ու սաստիկ կոտորածից ճողոպրած, պարսիկ մեծամեծներից մեկի շնորհիվ, որ եկել էր Հայաստան և Հայաստանի Շապուհ մարդպանին նամակ էր բերել: Բացի նամակից, ղեսպանո մանրամասնություններ է հաղորդել և ասել, որ պարսիկների պարտության մեջ մեղավորը Պերոզն էր, որովհետև այդ պատերազմական գործողությունները նախապատրաստելու և հարձակումը կազմակերպելու ժամանակ արքայից արքան ինքնիշխան է գործել, և չի լսել ու խորհրդակցել իր ավաղանու հետ: Երբ պարսկական բանակի սպարապետ Վահրամը համարձակվում է մի քանի անգամ ղգուշացնել, նա՝ Պերոզը «ոչ լսէր ումեք, և ոչ ղգալր և ոչ յիշէր բնաւ զառաջին թշնամանս խայտառականաց իւրոց, զոր եզիտ անձամբ և ամենայն Արեօք ի Հեփթաղէն»²⁷: Ըստ այս ղեսպանի ասածների, պարսկական բանակն իր պարտության վրա համոզված էր, որ նրանք պատերազմի էին ղնում «որք իբրև ղմահասլարտ ի մահ, և ոչ իբրև ղպատերազմողս ի կռուել երթային»²⁸: Ղաղար Փարպեցին այս ղեսպանի պատմածների հիման վրա այնպիսի տեղեկություններ է հաղորդում, որոնք մեզ հայտնի են ասորական և բյուղանդական աղբյուրներից ևս: Թե ինչպես, օրինակ, Պերոզը հեփթաղներից կրած իր առաջին պարտությունից հետո երղվել էր, որ այլևս չի հարձակվի հեփթաղների վրա, և այդ առթիվ հեփթաղների թաղավորը այսպես է արտահայտվում Պերոզին. «Քո ընդ իս ուխտ է երղմամբ դրով և կնքով, թէ չկռուիմ ընդ քեղ. և սահմանս

²⁷ «Ղաղարայ Փարպեցու Պատմութիւն Հայոց», աշխ. Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Մալխասեան, Տփղիս, 1904, Գլ. 26, էջ 155:

²⁸ Նույն տեղում:

կարգեցաք, զորովք շիշխեսցուք թշնամութեամբ անցանել առ միմեանս. արդ՝ յիշեա զուխտն և զնեղութեան պաշարումն, յորմանէ ոգորմեալ իմ արձակեցի զքեզ, և ոչ սպանի, և ի բաց դարձիր խաղաղութեամբ, և մի՛ մեռանիր»²⁹: Սակայն Պերոզը սաստիկ զայրանում է և հպարտությամբ պատասխանում Հեփթաղին ու ասում.

«Զայս բազմութիւն գնդին, զոր դուք տեսանէք՝ կիսովս ընդ ձեզ ձուլիմ և կորուսանեմ, և կիսովս զհող տեղեացդ, ուր դու լինիս՝ կրել տամ, որ ի ծովն և որ ի վտսն զոր հատին՝ լնում»³⁰:

Սակայն երբ սկսում է նախատամարտը, արդյունքը լինում է այն, որ կոտորվում է Պերոզի ամբողջ բանակը և միայն քչերն են աղատվում և ինքը Պերոզը «կորեալ ինքն ամենայն որդովք իւրովք և աշխարհաւ»³¹:

Ղազար Փարպեցու պատմածները Պերոզի մասին ընդհանուր գծերով նման են «Ժամանակագրության» ու Պրոկոպիոս Կեսարացուն, թեև Ղազարն այնպիսի մանրամասնություններ է հաղորդում, որոնք չկան մյուս պատմիչների մոտ. համենայն դեպս Ղազարի աղբյուրը տեղական բնույթ ունի և անկախ է ասորական ու բյուզանդական աղբյուրներից, անշուշտ խոսք չի կարող լինել վերը հիշվածների մասին, որոնք իրենց Պատմությունը գրել են Ղազարից հետո:

Ղազար Փարպեցին իր Հայոց պատմության մեջ գրել է նաև Պերոզին հաջորդած, նրա եղբայր՝ Վաղարշի (484—488 թթ) մասին, այն տարբերությամբ, որ Ղազարը ավելի լայն փաստեր է հաղորդում: «Ժամանակագրության» մեջ նրա մասին կան հետևյալ տողերը. «Պերոզի հանկարծակի կորստից հետո, իր եղբայր՝ Վաղարշը նրա փոխարեն թագավորեց պարսիկների վրա: Սա խոնարհ և խաղաղասեր մարդ էր»³²: Վաղարշը հաջորդում է իր եղբորը³³, սակայն այնպիսի պայմաններում, ինչպես «Ժամանակագրության» մեջ նշված է. «պետական գանձարանը հոնների դեմ մղված պատերազմների պատճառով դատարկվել էր

²⁹ Նույն տեղում:

³⁰ Նույն տեղում:

³¹ «Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց», էջ 156:

³² Յ. Ստիլլիտ, Ժամանակագրություն, § 18:

³³ Պրոկոպիոս Կեսարացին սխալմամբ Վաղարշին չի հիշատակում և Պերոզի հաջորդ է համարում Պերոզի ամենակրտսեր որդի Կավատին: Տե՛ս Պրոկոպիոս Կեսարացի, Պարսկական պատերազմի մասին, գիրք I, գլ. 5, էջ 9:

և երկիրն էլ երկպառակտվել ու կործանման եղբին էր գտնվում»։ Վաղարշին մնում էր նախ գանձարանի վիճակը բարելավել և ապա ներքին խռովությունները վերացնել, իսկ այդ նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ էր մեղմ ու սիրաշահելու քաղաքականություն վարել։ Ինչպես Փարպեցին է պատմում, նա բուսականությունների մեջ է մտնում այդ ժամանակ Հայաստանում ապստամբների գլուխ կանգնած Վահան Մամիկոնյանի հետ և որոշ ղեղումներով, այսինքն՝ հայերին կիսանկախ վիճակ խոստանալով, հանդարտեցնում ու վերջ է տալիս հայկական ապստամբության։ Այս նույն մեղմ քաղաքականությունը նա վարում է իրեն հպատակ այլ ժողովուրդների հետ։

Սակայն Վաղարշին չի հաջողվում երկար մնալ գահի վրա, նրա գահընկեցության առթիվ «Ժամանակագրություն» մեջ հետևյալ վկայությունը կա. «Եվ որովհետև Վաղարշը փող չուներ իր բանակներին տալու, ուստի ընկավ նրանց աչքից։ Մոգերն էլ նույնպես ատում էին նրան, որովհետև նա փորձում էր իրենց օրենքները փոխել և ուզում էր իրենց քաղաքներում լողանալու համար բաղնիքներ կառուցել, և երբ (մոգերը) տեսան, որ նա իր բանակներից չի հարզված, նրան բռնեցին, կուրացրին և փոխաբեն (գահին) բաղմեցրին նրա եղբորորդի՝ Կավատին»։ Եվ որովհետև Ղազար Փարպեցին իր Հայոց պատմությունը հասցրել է մինչև Վահան Մամիկոնյանի մարգարանությունը, այսինքն մինչև (485 թ. գարնանը), երբ պարսից արքայից արքա Վաղարշը հատուկ հրովարտակով Հայոց սպարապետ և Մամիկոնյան տոհմի տանուտեր Ճանաչեց Վահան Մամիկոնյանին, իսկ նույն տարվա աշնանը, նրան դարձրեց Հայաստանի մարդպան. ուստի բնական է, որ ոչ մի տեղեկություն չլինի այնտեղ Կավատի գահակալման մասին, որն իշխանության գլուխ անցավ 488 թվականին։

Հետաքրքրական է, որ Ղազար Փարպեցին այս անցքերի մասին գրելիս ոչ մի խոսք չի ասում հայ-բյուզանդական հարաբերությունների մասին, նա բացարձակ լուրջյան է մատնել այն։ Ըստ երևույթին, նա այդ կատարել է գիտակցորեն, շնայած նա կրթություն էր ստացել բյուզանդական մշակույթի կենտրոններում և տիրապետում էր հունարենին, և այդ առթիվ գրել «Տարեալ զիս ըստ վարդապետաց իմոց հրամանի ի Հռոմս՝ ժամանակեցի անդ ամս»³⁴, և մի քանի էջ այն կողմ ավելացրել «Բայց իմ ըստ կարի պարապեալ յունական ուսմանցն», և

³⁴ «Ղազարայ Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց», Թուղթ, էջ 187։

հայտնել, որ ինք հունարեն գրքեր է ունեցել իր մոտ և իր թշնամիները վերցրել են գրանք և ցեցերի կերակուր են դարձրել. «Զի անգամ և զհռոմ գրեանդ ոչ ետուն զկնի իմ. որք կան այդր ընկեցեալ ի կերակուր ցեցոյ»³⁵: Ասացինք, որ հայ-բյուզանդական հարաբերութիւնների մասին գիտակցորեն է լռել և նույնիսկ ոչ մի տեղ չի հիշատակել բյուզանդացի կայսրերի անունները, որովհետեւ նա իր այս գիրքը գրել է Վահան Մամիկոնյանի խնդրանքով, իսկ վերջինս այդ ժամանակ պարսիկներից նշանակված հայոց մարզպանն էր, և հայ բյուզանդական կապերի վրա կանգ առնելը կարող էր անցանկալի լինել: Այսուհանդերձ մեր «Ժամանակագրութիւնից» իմանում ենք, որ երբ Վաղարշին հաջորդող Կավատր սկսում է նեղել հայերին, վերջիններս Վահան Մամիկոնյանի գլխավորութեամբ ապստամբվում են պարսիկների դեմ, այրում Հայաստանում գտնվող ատրուշանը և դիմում բյուզանդացիների կայսր Անաստասին, որ օգնի, սակայն նա պարսիկներին չգրգռելու համար, հրաժարվում է նման օգնութիւնից: Այս վկայութիւնը ցույց է տալիս, որ հայերը Վահան Մամիկոնյանի գլխավորութեամբ պարսիկների հետ դաշինք կնքելուց հետո էլ, շարունակել են կապ պահպանել բյուզանդացիների հետ և մտածել են հարմար առիթից օգտվելով, բյուզանդացիների օգնութեամբ վերջնականապես թոթափել պարսիկների լուծը:

Դժբախտաբար 485 թ. հետո Հայաստանի քաղաքական պատմութեան մասին մինչև VII դարը, հայկական աղբյուրները կցկտուր տեղեկութիւններ են պահպանել, և ահա այս հարցում Յոշվա Ստիլիտին վերագրված «Ժամանակագրութիւնը», ինչպես նաև VI դարի այլ պատմիչներ՝ (Զաքարիա Հոստոր և Հովհան Ծփեսացի) հետաքրքրական մանրամասնութիւններ են հաղորդում VI դարի հայոց պատմութեան վերաբերյալ:

«Ժամանակագրութեան» հեղինակը քաջածանոթ էր այն պատճառներին, որոնց հետևանքով մոզերը բռնեցին Վաղարշին, կուրացրին և նրա վոխարեն Պերոզի որդի՝ Կավատր բազմեց գահին (488—531): Սա իշխանութեան գլուխ անցնելուց հետո, դեսպանութիւն ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս, որ բյուզանդացիներից փող պահանջեն Ճորա դռների պահպանութեան համար: Մինչ դեսպանութիւնը Անտիոք քաղաքն էր հասել, իմանում է, որ Զենոն կայսրը մահացել է և նրան հաջորդել էր Անաստասը:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 196:

(491—511 թթ.): Կավատի երկրորդ կարգադրությամբ դեսպանությունը ճանապարհը շարունակում է ու գալիս Կոստանդնուպոլիս, ինչպես պատմում է ասորի պատմիչը, և «երբ դեսպանը փոխանակ Կավատի կողմից շնորհավորական խոսքեր ասելու, սպառնալից խոսքեր ասաց, Անաստաս կայսրը զայրացավ, և երբ մանավանդ իմացավ, որ Կավատը վերականգնել է զրադաշտական պիղծ կրոնը ու սովորեցնում, որ կանայք հասարակաց լինեն, և բացի այդ, երբ տեղեկացավ, որ Կավատը իր իշխանություն տակ եղած հայերին վնասել էր այն պատճառով, որ վերջինները հրաժարվել էին կրակը պաշտելուց, Անաստաս կայսրը մերժեց Կավատի խնդրանքը և փող չտվեց, պատճառաբանելով, որ եթե Մծբինը մեզ չվերադարձնեք ոչ մեկ փող չեմ տա»³⁶:

Այսպես, ուրեմն պարսկական դեսպանությունը 491 թ. հասնում է Կոստանդնուպոլիս, և «Ժամանակագրության» տվյալներով արդեն հայերի ու Կավատի միջև ընդհարումներ էին տեղի ունեցել, և Վաղարշի հետ կնքված հայ-պարսկական դաշինքը անտեսելով, նորից սկսվել էին պարսկական ոտնձգությունները: Ինչպես Կավատի, այնպես էլ իրեն նախորդած արքայից արքաների նպատակն էր նախ հայերին կրոնափոխ անել ու այդպիսով նրանց հեռացնել բյուզանդացիներից և ապա հնարավոր դարձնել հայերի, պարսիկների հետ ձուլումը: Այդ քաջ գիտենալով, հայերը, ըստ երևույթին, հարմար առիթի են սպասել Կավատի դեմ ապստամբելու համար, և այդպիսի առիթ են համարել պարսից դեսպանության ձեռնունայն վերադարձը Կոստանդնուպոլսից: «Ժամանակագրության» մեջ գրված չէ, թե երբ է վերադառնում դեսպանությունը Պարսկաստան, բայց պիտի կարծել, որ այն վերադարձել է մոտավորապես 492 թվականին³⁷:

³⁶ 3. Ստիլիս, Ժամանակագրություն, § 19:

³⁷ Ինչպես գիտենք աղբյուրներից Անաստաս կայսրը 491 թ. վերջին օրերին է իշխանության գլուխ անցել, ուստի պիտի կարծել, որ պարսկական դեսպանությունը տեղ է հասած 492 թ. սկզբներին ու մինչև դարուն արդեն վերադարձել: Հայկական այս ապստամբության մասին Ս. Երևմյանը գրել է «Հայ ժող. պատմ.» (Մակետ): Նա այդ ապստամբության սկզբի մասին թեև որոշակի չի գրում, բայց գրվածքից ստացվում է, որ այն սկսել է 491 թ. (տե՛ս «Հայ ժող. պատմ.», Երևան, 1948, էջ 154—155): Այդ ապստամբության վրա իր հողվածում կանգ է առել նաև Վ. Իսկանյանը, և այն դրել է 492 թ.: Տե՛ս Վ. Իսկանյան, Մարզպանական Հայաստանի ապստամբությունը Պարսկաստանի դեմ և Բյուզանդիան (V դ. վերջ և VI դ. սկիզբ), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1969, № 1, էջ 32:

Ըստ «Ժամանակագրության» պարսկական տիրապետության մեջ ապրող հայերը, երբ լսեցին, որ Կավատը խաղաղասիրական պատասխան չի ստացել, քաջալերվեցին ու միավորվելով հարձակվեցին ու խորտակեցին պարսիկների Հայաստանում կառուցած ատրուշանները. բացի այդ կոտորեցին այն մոզերին, որոնք Հայաստանում էին գտնվում³⁸: Կավատի դեմ հայերի ապստամբության մասին, ինչպես նշել ենք, հայկական աղբյուրներում մանրամասնություններ չկան, և այդ մանրամասնությունները պարտական ենք «Ժամանակագրությանը»: Թե հփր էին հայերը սկսել այս ապստամբությունը, ճշգրիտ թվականը չի հիշատակում պատմիչը. ըստ երևույթին հայերը ապստամբվել են, հենց 492 թ., որովհետև հայտնի է, որ Անաստաս կայսրը իշխանության գլուխ է անցնում 491 թ. դեկտեմբերի 10-ից հետո, ուրեմն դեսպանությունը միայն 492 թ. սկզբներին կարող էր լինել Կոստանդնուպոլսում ու վերադառնալ առ առավել մի երկու ամսից, հետևաբար ապստամբությունը պետք է լիներ այս նույն տարվա գարնանը կամ ամռանը³⁹:

Կավատը ապստամբ հայերի դեմ մի պարսիկ մարզպանի, բանակով ուղարկեց Հայաստան, սակայն հայերը ջախջախեցին պարսիկներին և այդ հաղթությունից ոգևորված դիմեցին Անաստաս կայսրին ու նրանից օգնություն խնդրեցին, սակայն բյուզանդական կայսրը պարսիկների հետ պատերազմակալ գործողությունների մեջ չմտնելու համար, մերժեց հայերի խնդրանքը: Այդ մասին ասորի պատմիչը մանրամասնություններ չի հաղորդում, սակայն գրում է, որ «Կավատը մի պարսիկ մարզպանի իր բանակով ուղարկում է Հայաստան, բայց հայերը դիմադրում ու ջախջախում են պարսկական բանակը» այսպես պարսիկները իրենց նպատակին չեն հասնում, մանավանդ ինչպես «Ժամանակագրության» մեջ պատմված է, հայերի ապստամբությունից մի քիչ անց, Մծբինից ոչ հեռու ապրող կուդիշացիները ևս ապստամբվեցին ու փորձեցին նույնիսկ գրավել Մծբինն ու այնտեղ իրենցից մեկին թագավոր նշանակել⁴⁰: Կավատը ստիպված եղավ երկարատև կռիվներ մղել նաև սրանց դեմ: Նրանց օրինակին հետևեցին նաև Պարսկաստանում ապրող Թիմուրացի-

³⁸ Յ. Ստիլիտ, Ժամանակագրություն, § 21:

³⁹ Յ. Ստիլիտ, Ժամանակագրություն, § 22:

⁴⁰ Նույն տեղում: Տե՛ս նաև Bury, History of the later Roman Empire, 1923, pp. 429—430.

ներր, որոնք իրենց բարձունքներին ապավինած, հաճախակի իջնում էին իրենց լեռներից ու կողոպտում, թալանում էին շրջակայքում գտնվող գյուղերի բնակիչներին, և եկվոր ու տեղացի վաճառականներին: Պարսկական գերիշխանության տակ ապրող արաբները ևս օգտվելով քաղաքական իշխանության թուլությունից, սկսեցին ավազակային հարձակումները երկրի ներսում: Այս անկայունությունը, բնականաբար, գծագրություն առաջացրեց վերնախավի ներկայացուցիչների մեջ, և որովհետև Կավատը Մազդակյան շարժման կողմնակիցներից էր⁴¹, ուստի պարսիկ ազնվականներն ատելությամբ լցվեցին Կավատի դեմ և որոշեցին նրան սպանել, նրա «անբարոյական» սկզբունքներն ու օրենքները եղծելու ցանկությունը նկատի ունենալով: Կավատը երբ իմացավ իր դեմ նյութվող դավերի մասին, լքեց իր թագավորությունը ու փախավ հոների մոտ⁴²: Թե Կավատը ե՞րբ է փախել հոների երկիրը, մեր այս ասորական «Ժամանակագրության» մեջ (Ժամանակը) չի նշվում, և ընդհանրապես, ինչպես բյուզանդական աղբյուրներից՝ Պրոկոպիոսի մոտ⁴³, այնպես էլ իրանական-արաբական աղբյուրներում ասված է, որ մոգերը նրան բանտարկում են ու ապա նա իր կողմնակիցների օգնությամբ փախչում է⁴⁴: Ն. Պիգուլևսկայան իր ուսումնասիրության մեջ գտնում է, որ այս տեղեկությունները տիպական բնույթ ունեն

⁴¹ Սոցիալ-դասակարգային բնույթի շարժումները Մերձավոր Արևելքում, ինչպես այժմ պարզված է, գտնվել են մեծ մասամբ, մազդակյանների ուսմունքի ազդեցության տակ: Սասանյան Պարսկաստանի Կավատ թագավորի ժամանակ (488—531) այս ուսմունքը, ինչպես հայտնի է, անարգել տարածվել էր Պարսկաստանում և մեծ հաջողություն ունեցել ժողովրդական ստորին խավերի մեջ: Կրոնական հասկացողությամբ այս աղանդը պարզապես խառնուրդ էր զրադաշտական դուալիզմի և սլարսկա-քրիստոնեական մանիքեական աղանդի: Սոցիալական հարցերում նա քարոզում էր ֆեոդալական դասային արտոնությունների վերացում, ընդհանուր հավասարություն և գույքերի ու հարստությունների, ինչպես և կանանց հավասար բաշխում բոլոր մարդկանց միջև: Մազդակի ու նրա հետևորդների ասելով, անհավասարությունը շար ու դիվային երևույթ է, իսկ հավասարության հաստատումը արդար մի պահանջ և համապատասխանում է բարի աստծու կամքին (Ն. Մանանդյան, Քննական տեսություն... հ. բ, Բ մաս, Երևան, 1960, էջ 208: Մի այլ տեղ նույն գրքում գրել է. «Ենթադրում են, որ Կավատն օգտվել է այդ ուսմունքից, ազնվականության դեմ պայքարելու համար, էջ 13):

⁴² Յ. Ստիլիտ, Ժամանակագրություն, § 23:

⁴³ Պրոկոպիոս Կեսարացի, Պարսկական պատերազմի մասին, գիրք Ա, գլ. 6, § 6, էջ 12:

⁴⁴ Christensen, L'Iran sous les Sasanides, p. 344.

և դալիս են Կավատի վեպից: Նա եզրակացնում է, որ ասորական «Ժամանակագրությունը» այս հարցում ավելի ճիշտ ուղու վրա է: Այսպես, ըստ իրանական պատմական հուշարձանների, Կավատը երկրից փախչում է 496 թվականին⁴⁵: Նրան փոխարինում է եղբայրը՝ Ջամասպը (497—499):

Հոների մոտ Կավատը ամուսնացավ թագավորի աղջկա հետ, որը փաստորեն իր քրոջ աղջիկն էր⁴⁶: Ապա նա համոզում է հոների թագավորին և օգնական զորք ստանալով վերադառնում իրան: Վաղարշը երբ լսում է նրա վերադարձի մասին, թողնում է արքունիքը և փախչում: Կավատը (498—499) իշխանությունը վերստանձնելուց հետո, սկսում է երկրի կայունացման մասին մտածել ու գործնական քայլերի դիմել: Նա իրեն հակառակորդ ազնվականներին վերացնում է մեջտեղից, ապա սպառնալով թիմուրացիներին, հանդարտեցնում է նրանց՝ Բյուզանդիայի դեմ մղվելիք պատերազմից ստացված ավարից բաժին հանելու խոստումով: Իսկ արաբները ոգևորվելով ստացվելիք ավարի հեռանկարով, մեծ ուրախությամբ միացան Կավատին: Այսպիսով, մնում էին միայն հայերը, որոնց հետ անհրաժեշտ էր լեզու գտնել:

«Ժամանակագրությունը» պատմում է, թե հայերը վախենալով, որ Կավատը կարող է վրեժխնդիր լինել կործանված ատրուշանների համար, շուգեցին ենթարկվել, բայց Կավատը բանակ հավաքեց և արշավեց Հայաստան: Նորից սկսվեցին պատերազմական դործողությունները: Ինչպես երևում է ասորի պատմիչի հաղորդածներից, Կավատի ցանկությունը հայերի հետ պատերազմելը չէր, այլ նման տեղաշարժերով ուզում էր հայերին վախեցնել, միևնույն ժամանակ որոշ զիջումներով սիրաշահել նրանց, որպեսզի իրեն օգնեն բյուզանդացիների դեմ պատրաստվող արշավանքներին: Հոների մոտից վերադառնալուց հետո, Կավատը ինչպես կարելի է կռահել իր գործողություններից, իր գործելակերպում փոփոխություն էր մտցրել և անհրաժեշտ էր գտնում հարևան ու իր գերիշխանության ենթակա ժողովուրդների ուժերի հետ հաշվի նստել, մանավանդ որ Պարսկաստանը դեռ քաղաքական ու ռազմական կայուն վիճակ ձեռք չէր բերել: Դրա համար, թեև «Ժամանակագրության» հեղինակը գրում է, թե նա հայերին խոստանում է, որ այլևս չի բռնադատի նրանց կրակը

⁴⁵ *Al-Tabari*, Annales, I, éd. Nöldeke, ZDMG, XXVIII, p. 435.

⁴⁶ Հոների թագավորը ամուսնացել էր Պերոզի դստեր հետ, իսկ Կավատը՝ Պերոզի որդին էր:

պաշտել⁴⁷, բայց կարծում ենք, որ հարցը միայն դրանով չի սահմանափակվում. ըստ երևույթին Վահան Մամիկոնյանը նրանից պահանջել էր հարգել նվարսակում 485 թ. հաստատված հայ-պարսկական դաշինքի պայմանները, և ինչպես դիտենք, կրոնական ազատության խնդիրն այդ պայմանագրի կետերից մեկն էր միայն, այսինքն հայերը նորից ընդունելով պարսկական դերիշխանությունը, պահպանում էին իրենց կիսանկախ վիճակը:

Այսպես, ասորական «Ժամանակագրության» հաղորդած այս եղելությունները կարևոր արժեք են ներկայացնում և մենք այդ վկայությունների շնորհիվ կարողանում ենք V դարի վերջին տասնամյակի որոշ դեպքեր վերականգնել: Հայ ժողովուրդն իր պետականությունը վերականգնելու նսլատակով համառ սլայքար էր մղում, այնպիսի պայմաններում, երբ Բյուզանդիան մենակ էր թողել հայերին՝ պարսկական հզոր պետության դիմաց: Սակայն Անաստաս կայսրի ու Բյուզանդական վերնախավի անհեռատես քաղաքականության պատճառով, ինչպես իմանում ենք «Ժամանակագրությունից», Կավատր բոլոր պատրաստությունները տեսել էր Բյուզանդիայի վրա հարձակվելու համար, և 502 թ. օգոստոսի 22-ին նա անցավ Բյուզանդական սահմանը ու պաշարեց հայկական Թեոդուպոլիս քաղաքը, իսկ մի քանի օրից տիրեց քաղաքին. փաստորեն քաղաքը դիմադրություն ցույց չտվեց, որովհետև քաղաքի կառավարիչ՝ Կոստանդինը, որը կայսրի հետ թշնամացել էր, քաղաքը հանձնեց պարսիկներին⁴⁸: Պարսիկները քաղաքը գրավելուց հետո այնտեղ պահակազորք թողեցին ու նույն տարվա հոկտեմբերի 5-ին արդեն պաշարեցին Ամիդը⁴⁹: «Ժամանակագրության» հեղինակը դրում է, որ Կավատր միևնույն ժամանակ ամայացրել էր Անգեղտունը, Մոփքը, բուն Հայաստանն ու Հյուսիսային գավառները⁵⁰: Այստեղ պատմիչն, անշուշտ, նկատի ունի հայկական այն գավառները որոնք Հայաստանի 387 թ. բաժանումից հետո մտել էին Բյուզանդական տիրապետության մեջ: Պրոկոպիոս Կեսարացին էլ իր «Պարսկական պատերազմի մասին» գրքի առաջին մասում, դրել է այս իրադարձությունների մասին, և շատ կարճ նշել նաև, որ Կավատր նա ինքն անձամբ

⁴⁷ Յ. Ստիլիտ, Ժամանակագրություն, § 25:

⁴⁸ Նույն տեղում, § 50:

⁴⁹ Նույն տեղում:

⁵⁰ Նույն տեղում:

հարձակվեց Հայաստանի վրա և մեծ ավար վերցրեց⁵¹։ Այստեղ, անշուշտ, խոսքը ոչ թե պարսկական, այլ բյուզանդական Հայաստանի մասին է և Պրոկոպիոսի այս վկայությունը ճշտվում է «Ժամանակագրության» տվյալներով, որտեղ հիշատակված են հայկական շրջաններն իրենց անուններով։

Թեև «Ժամանակագրության» մեջ չի նշված, բայց նույն երկի անուղղակի հաղորդումներից պիտի ենթադրել, որ հայկական զորքն էլ մասնակցում էր Կավատի այս արշավանքներին, որովհետև ինչպես գիտենք՝ ասորական այս աղբյուրից, Կավատը համաձայնության եկավ հայերի հետ այն պայմանով, որ նրանք ևս իրենց օգնեն բյուզանդացիների դեմ մղվելիք պատերազմում։ Բայց ի՞նչ քանակությամբ հայ զինվորներ էին միացել պարսկական բանակին և ի՞նչ գործեր են կատարել այդ արշավանքների ժամանակ, մեզ հայտնի չէ, (բայց) մի բան պարզ է, որ հայերը ակամա մասնակցում էին այդ պատերազմին։ Խոսքն, անշուշտ, Պարսկահայաստանի մասին է, մինչ Բյուզանդական Հայաստանի զորքը ստիպված էր լինել բյուզանդական բանակի կողքին։ Մենք այստեղ կանգ չենք առնի նաև այն պատերազմական գործողությունների ու պատերազմի պատճառով առաջացած թշվառությունների ու ժողովրդի տնտեսական ծանր վիճակի վրա, որոնք ասորի պատմիչը այնքան դիպուկ նկարագրել է։

6. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ԵՎ VI ԴԱՐԻ ԴԵՊՔԵՐԸ

VI դարի առաջին կեսի հայոց պատմության համար կարևոր փաստաթղթեր են Գիրք թղթոցում պահպանված նամակները, որոնք Հայաստանում գումարված եկեղեցական ժողովների մասին տեղեկություններ են տալիս. այդ նամակների հիմքում ընկած են եկեղեցական հայրերի քաղաքական հարցերի նկատմամբ իրենց ունեցած վերաբերմունքը։ 431 թ. Նիսեսի 3-րդ տիեզերական ժողովում հիմնական հարվածը ուղղված էր Նեստորի և Նեստորականության դեմ։ 451 թ. Քաղկեդոնում գումարված 4-րդ ժողովից հետո միջեկեղեցական հարաբերություններն այլ ընթացք ստացան և այս անգամ պայքարը սրվեց միաբնակության դեմ, որովհետև բյուզանդական եկեղեցին Կոստանդնուպոլսո պատրի-

⁵¹ Պրոկոպիոս Կեսարացի, Պարսկական պատերազմի մասին, գլ. 7, § 7, էջ 14։

արքի և կայսրի գլխավորությամբ քաղկեդոնական դավանանքը դարձրին պետական պաշտոնական դավանանք:

Հայ եկեղեցին, որը սկզբից էլ փորձում էր ինքնուրույն դիրք գրավել երկրում, և մանավանդ 451 թ. գոյության պայքար էր մղում հատկապես Վահան Մամիկոնյանի Հայաստանի մարզպան դառնալուց հետո՝ այսինքն 485-ից մտածում էր իր դիրքերի կայունացման մասին, ի վերջո 490 թ. Կավատի դեմ հայերի բարձրացրած հաջող ապստամբությունից հետո, Կավատը ստիպված եղավ հայ եկեղեցին ևս պաշտոնապես ճանաչել: Այդ ճանաչումը պետք է, որ հոնների մոտից երկրորդ անգամ վերադառնալուց հետո եղած լինի: VII դարի հայ սլատմիշ Սեբեոսն իր գրքում հետևյալն է գրել Կավատի՝ քրիստոնյաների նկատմամբ վարած նոր քաղաքականության մասին. «Մինչև հիմա տալ Կավատայ արքայի և որդույ նորին խոսրովու՝ եթէ «իւրաքանչիւր ոք զիւր հաւատս կալցէ, և զհայս նեղել ոք մի իշխեսցէ, ամենեքին մեր ծառայք են մարմնով իսկ վասն հոգւոցն, որ զհոգին դատէ՝ նա գիտէ»⁵²: Այսպես, փաստորեն Կավատը որդեգրում է իր նախորդի Վաղարշի մեղմ քաղաքականությունը: Գիտենք, որ Պերոգի մահից հետո Վաղարշը 485 թ. գարնանը հատուկ հրովարտակով Հայոց սպարապետ և Մամիկոնյան տոհմի տանուտեր ճանաչեց Վահան Մամիկոնյանին, իսկ նույն տարվա աշնանը Վահան Մամիկոնյանը դարձավ Հայաստանի մարզպան: Դա նշանակում է, որ պարսիկները ընդունում էին Հայաստանի կիսանկախ վիճակը: Կավատը պաշտոնապես ճանաչում է նաև հայ եկեղեցու ինքնուրույնությունը: Հայ եկեղեցին, բնականաբար, նման իրավունքների հասնելուց հետո պետք է որ գործնական քայլերի դիմեր, սակայն 502 թ. սկսված պատերազմական գործողությունները Պարսկաստանի ու Բյուզանդիայի միջև ժամանակավորապես կասեցրին նման միջոցառումների իրագործումը, մինչև պատերազմի վերջը:

Կավատի կրոնական այս նոր քաղաքականության շնորհիվ, հայ եկեղեցին կարողացել էր ոչ միայն իր դիրքերը ամրացնել երկրի ներսում, այլև հնարավորություն էր ստացել իր հեղինակությունը բարձրացնել պարսկական տիրապետության մեջ ապրող այն քրիստոնյա ժողովուրդների առաջ, որոնք միաբնակներ էին: Այդ մասին է վկայում օրինակ Գիրք Թղթոցում պահպանված «Թուղթ Հայոց ի Պարսս առ ուղղափառս» նամակը: Ըստ այս

⁵² «Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսին ի Հերակլն», Թիֆլիս, 1913, էջ 195:

նամակի Կավատի թագավորության 17-րդ տարում⁵³, հայոց Բաբգեն կաթողիկոսի գլխավորությամբ և «Ամենայն եպիսկոպոսաւք և վանականաւք և նախարարաւք ժողովեալ էաք յԱյրարատ գաւառ, յոստանն Հայաստան աշխարհիս ի Դուին քաղաք»⁵⁴:

Ահա այս ժողովին հայ նախարարներից ներկա էին նախ Վահան Մամիկոնյանի հաջորդ, նրա եղբայր Վարդան Մամիկոնյանը, Սահակ Կամսարական Արշարունյաց տերը, Սպանգիատ Հայոց ասպետը և այլն: Այս ժողովին մասնակցում են նաև պարսկական իշխանության մեջ մտնող տարբեր գավառներից եկած ասորի ու պարսիկ միաբնակ վանականներ ու եկեղեցականներ: Արդեն, ոչ նեստորական եկեղեցականներն ու հավատացյալները իրենց հենարան էին դարձնում հայ եկեղեցին և նեստորականների հալածանքից ազատվելու համար օգնություն էին հայցում հայերից, որովհետև պետական ճանաչում ստացած հայ եկեղեցին, հնարավորություն ուներ, անկասկած, նրանց իր հովանավորության տակ վերցնելու: Իսկապես ասորիների՝ հայերին գրած նամակում դրսևորվում է նման վերաբերմունքը: Այդ նամակից մեջ ենք բերում հետևյալ տողերը. «Գիտեմք մեք, ո՞վ ճշմարիտք, դի հարք արդարք և հաւատացեալք էք, և բժիշկք իմաստունք հիւանդաց, և վասն այսորիկ որպէս որդիք որ խնդրեն ի հարանց, նոյնպէս և մեք խնդրեմք զկարաւտութիւն մեր ի ձեր հայրութենէ: Եւ որպէս հիւանդք որ ցուցանեն զցաւս իւրեանց բժշկաց, նոյնպէս և մեք ցուցանեմք ձեզ, զի եմք մեք յաշխարհի հերձուածողաց, և բնակեալ եմք ի մէջ սոցա որպէս գառինք ի մէջ գայլոց, և համարեալ եմք սոցա թշնամիք. զի քարոզեմք զճշմարիտ հաւատս և կրեմք ի սոցանէ զբազում շարշարանս, կապանս, զհարուածս, և զհալածականութիւնս և զաւարառութիւնս կենաց. և վասն այսորիկ աղաչեմք զճշմարտութիւն ձեր. եթէ աւգնեցէ՞ք տկարութեանս մերում, և տուք ձեռն եկեղեցւոյ Քրիստոսի ի ժամանակի նեղութեան»⁵⁵: Այս մի քանի տողերը բնորոշում են այդ ժամանակ մի կողմից՝ հայ-պարսկական փոխհարաբերությունների էությունը, և մյուս կողմից՝ հայ միաբնակ ասորիների կապերը: Եթե մինչև V դարի վերջերը հայերը հակված էին դեպի հայ բյուզանդական

⁵³ Այս ժողովի մանրամասնությունները տե՛ս Ե. Տէր-Մինասեանց, *Հայոց եկեղեցու յարաբերությունները ասորոց եկեղեցիների հետ, էջմիածին, 1908 թ.*, էջ 66: Ե. Տէր-Մինասյան, *Նեստորականությունը Հայաստանում 5—6 դդ.*, Երևան, 1946:

⁵⁴ «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 42:

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 40:

հարաբերությունների ամրացմանը, ապա VI դարի սկզբներից բեկում է զգացվում, և ինչպես հետագա տարիների իրադարձություններն էլ ցույց են տալիս, գնալով անդունդը խորանում է, և հայերն ավելի հայ պարսկական կողմնորոշում են ցուցաբերում, որովհետև պարսկական տիրապետության պայմաններում, հայերը որոշ շափով ավելի լայն հնարավորություններ են ունենում մի շարք հարցերում ինքնուրույն գործելու, մանավանդ այն ժամանակ, երբ Անաստաս կայսրի մահից (518 թ) հետո, Հուստինոս Ա-ն գահ է բարձրանում և նրա օրոք հակաքաղկեդոնական, հալածանքները գնալով ուժեղանում են Բյուզանդական կայսրության մեջ: Այսպես, Գիրք թղթոցում եղած այս մի քանի նամակները, հատկապես Բաբգեն կաթողիկոսի և ասորիների պատասխան նամակները թեև քաղաքական իրադարձությունների մասին տեղեկություններ չեն տալիս ու հիմնականում շոշափում են կրոնական ու եկեղեցական հարցեր, այսուհանդերձ իրենց մեջ արտացոլում են քաղաքական իրադրությունը:

Գիրք թղթոցից բացի V դարի վերջերի և VI դարի սկզբների վերաբերյալ հայկական այլ աղբյուրներում շատ կցկտուր տեղեկություններ կան: Դրանք հիմնականում վերաբերում են այդ ժամանակաշրջանում թագավորած արքայից արքաների ու կայսրերի թագավորության տևողության: Այսպես, VII դարի հայ հայտնի մատենագիրներից Անանիա Շիրակացին դրում է. «Անաստաս՝ ամս քսան եւ եւթն: Սա ի նմին միաւորութեան Զենոնի՝ զուղղափառութիւն հաստատեալ կարդեաց՝ յաղագս շարժեցեալ Քաղկեդովնի ժողովոյն սահման հաւատոյ հանդերձ, նվովիւր. եւ ի նորին աւուրս եղև հուր սաստիկ արտագոչ. աղաղակեցին առ Աստուած եւ ապրեցաւ քաղաքն»⁵⁶: Ժամանակագրական նման տեղեկություններ կան նաև Սեբեոսի մոտ. «Եւ ի խզ երորդին Պերոզի՝ թագաւորէ Զենոն ի վերայ Յունաց՝ ամս ժէ: Պերոզ՝ ԽԶ: Զենոն զառաջինն:

Յամի շորրորդի Զենոնի՝ թագաւորէ Պարսից Ջամասպ՝ Ը: Զենոն ի վերայ Յունաց զշորրորդն: Ջամասպ զառաջինն:

Եւ ի վերայ Ե երորդի ամի Զենոնի կայսեր՝ թագաւորէ Պարսից Կաւատ, ամս Խա: Զենոն՝ զ: Կավատ զառաջինն:

Յամի ԺԳ երորդի Կաւատայ՝ թագաւորէ Յունաց Անաստաս՝ ամս Խէ: Կաւատ՝ դԺդ: Անաստաս զառաջինն»⁵⁷:

⁵⁶ «Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը», աշխ. Ա. Գ. Աբրահամյան, Երևան, 1944, էջ 394:

⁵⁷ «Պատմութիւն Սեբեոսի», էջ 30:

Այս ժամանակագրական տեղեկությունները երբ համեմատում ենք այլ աղբյուրների հետ, տեսնում ենք, որ դրանք իրար չեն համապատասխանում: Ուստի դժվար է ասել, թե Սեբեոսն դրա՞յք տրտեղից է վերցրել: Իսկ ինչ վերաբերում է Անանիա Շիրակացու այն վկայությանը, որ Անաստասը թագավորել է 27 տարի, այն պատմական է ու ճշգրիտ, որովհետև հայտնի է, որ Անաստաս կայսրը ղեկավարել է բյուզանդական պետությունը 491 թ. մինչև 518 թ.:

Ասողիկը ևս հիշատակում է Զենոն կայսրին ու նշում նրա Հենոտիկոնը: Նա Զենոնի մասին մի հետաքրքիր զրույց է պատմում. «Ոնտոս Զենոն ամս ժի՛ սա էր այր որկորեայ և յաւուր բարեկենդանին ագահացեալ յուտել և յրմպելն մինչև ի լուսանալն պահոց. ապա յարուցեալ ի քնոյ՝ մնացած ինչ մսոյ ճգիտ յատամունսն զի Հոռոմք ոչ ունին սովորութիւն յետ կերակրոյն լուանալ և մաքրել զբերանն, մանաւանդ լուալի իրօք, զոր օշնանն կոչեն, այլ լոկ ջրով ողողեն: Ապա հրամայեաց հրամանաւ պատրիարքին նզովիւք չափ՝ գվերջին բարեկենդանն պանրուտոյ առնել: Սա գրեաց թուղթ տու ամենայն աշխարհն Յունաց և Հոռոմոց, որ կոչի Հենատիկոն, յորում նզովէ զժողովն Քաղկեդոնի և որք երկու բնութիւն ասեն ի Քրիստոս»⁵⁸:

Այս զրույցն ավելի հասկանալի ձևով սլատմում է Կիրակոս Գանձակեցին իր Հայոց Պատմության մեջ: Նա գրում է. «Այս Զենոն նզովեաց զժողովն Քաղկեդոնի երկոտասան գլուխ նզովից կարգեաց ընդդեմ նորա: Զսմանէ ասեն, թե յաճախ ուտէր միս. և յաւուր միում յանչափ ուտելոյն քացախեալ յորովայն նորա կերակուրն. յայնմանէ տաղտկացեալ օրէնս եղ զերկու շաբաթս բարեկենդանին ոչ ուտել միս, այլ պանիր, զոր Պանրուտայն անվանեն մինչև ցայսօր»⁵⁹:

Անաստաս կայսրի մասին Ասողիկի մոտ կա հետևյալ վկայությունը. «Անաստաս ամս Իէ, սա եկաց ի նմին միաբանութեան Զենոնի ուղղափառութեանն»⁶⁰: Ինչպես դժվար չէ կռահել, Ասողիկն իր այս տեղեկությունը վերցրել է Անանիա Շիրակացու գրքից, որովհետև բառացի կրկնում է նրա խոսքերը: Պարսից արքայից արքա Պերոզի, Վաղարշի, Կավատի և Զամասպի թա-

⁵⁸ «Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական», Պետերբուրգ, 1885, էջ 140:

⁵⁹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, աշխ. Կ. Մելիք-Օհանջանյան, Երևան, 1961, էջ 36:

⁶⁰ «Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական», էջ 112:

դավորությունների տևողության տարիները նա վերցրել է Սեբե-
ոսից: Նա գրում է. «Պերոզ ամս ԻԵ, Վաղարշ ամս Դ, Կավատ
ամս ԺԱ, Ջամասպ ամս Դ, Կավատ ամս ԼԱ»⁶¹ միակ առարկու-
թյունը, որ կարելի է անել, այն է, որ Ջամասպը երկու տարի
էր փոխարինել Կավատին, ուստի Կավատի թագավորությունը
եթե անընդմեջ հաշվելու լինենք, կստացվի 42 տարի:

Թովմա Արծրունին իր «Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց»
գրքում մի քանի տողերով բնորոշել է Կավատի և Ջամասպի
թագավորության շրջանը. նա գրել է. «Յերկարեալ վտանգ
նեղութեան հայոց, որպէս ցուցանեն բաղումք ի պատմագրաց,
մինչ ի ժամանակս Ջամասպայ եւ Կաւատայ մինչ ի Խոսրով
արքայ: Եւ նախարարքն հայոց կրէին կիրս ծանրութեոհնս ի
զէն եւ ի ճակատամարտ»⁶²: Թե ինչ բազում պատմագրերի մասին
է Թովմայի խոսքը, դժբախտաբար, իմանալ դժվար է, նախ
հալերից որևէ մեկին նշել հնարավոր չէ, քանի որ, ինչպես
տեսանք, այդ ժամանակաշրջանի պատմությունը դրող հեղինակ
չունենք. գուցե օտարներին նկատի ունի, բայց նրա լռությունը
անկարելի է դարձնում որևէ եզրակացություն անել: Թովմայի
այս վկայությունը կարևոր է սակայն այն տեսակետից, որ թեև
նա ուղղակի չի նշում բայց նրա այս հաղորդումից երևում է, որ
հալ նախարարները իրենց գնդերով ստիպված մասնակցում էին
Կավատի հետ՝ բյուզանդացիների դեմ մղած արշավանքներին, և
այդ բռնի մասնակցությունը շատ ծանր էր նստում նախարար-
ների վրա:

Ահա այս է այն ամբողջը, որ կա հայկական աղբյուրներում
V դարի վերջերի և VI դարի սկզբներում տեղի ունեցած այդ
իրադարձությունների մասին և ինչպես դժվար չէ պատկերացնել,
այդ տեղեկությունները վերաբերում են տվյալ ժամանակի արքա-
յից արքաների ու կայսրերի թագավորության տևողությանը:

Ուստի այս հանգամանքը նկատի ունենալով պիտի խոստո-
վանենք, որ ինչպես ասորական այս աղբյուրը, այնպես էլ VI
դարի մյուս աղբյուրները, որոնք Հայաստանի ու հայերի մասին
տեղեկություններ են թողել, մեծ արժեք են ներկայացնում,
որովհետև այդ վկայությունների հիման վրա հնարավոր է
դառնում Հայոց պատմության ու որոշ հայ գործիչների դործու-
նեության պատկերը վերականգնել:

⁶¹ Տե՛ս «Պատմութիւն Սեբեոսի», էջ 286:

⁶² «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց ի Թովմայ վրդ. Արծրունույ»,
Կոստանդնուպոլիս, 1852, էջ 91: